

LELEWEL JOACHIM – historyk, teoretyk rewolucyjnego ruchu narodowo-społecznego, polityk, ur. 21 III 1786 w Warszawie, zm. 26 V 1861 w Paryżu.

L. uczył się w warszawskim konwiktie pijarskim (1801–1804), studiował na Uniwersytecie Wileńskim (1804–1808) historię i filologię pod kierunkiem ks. T. Husarzewskiego i G. E. Grodecka. Samodzielną pracę naukową łączył z działalnością patriotyczno-społeczną i polityczną. W latach 1815–1817 kierował redakcją umiarkowanie liberalnego „Tygodnika Wileńskiego”. Jako poseł z powiatu żelechowskiego zabiegał o poszerzenie swobód obywatelskich (np. o jawność obrad sejmowych i wolność prasy), ale jednocześnie krytykował próby wprowadzenia przepisów kościelnych (w zakresie instytucji małżeństwa) do prawa państwowego. W 1820 UJ przyznał mu zaocznie doktorat; w 1821 został członkiem Tow. Przyjaciół Nauk. Uczył historii w Liceum Krzemienieckim (1809–1811) i bibliogr. oraz historii powszechnej na UW (1818–1822), w związku z pracą w bibliotece tego uniwersytetu, a głównie na Uniwersytecie Wileńskim podejmując (1815–1818) wykłady z historii, gdzie pełnił funkcję prof. historii powszechnej, historii historiografii i metodologii historii (1822–1824). Zaangażowany w powstanie listopadowe (sformułował hasło „za naszą i waszą wolność”), objął funkcję ministra wyznań i oświecenia. Od 1831 przebywał na emigracji w Paryżu, od 1833 w Brukseli, uczestniczył w pracach popowstańczych środowisk emigracyjnych. Sympatyzował z lewicą, jednak zajmował kompromisowe podejście w zakresie reform społecznych, które podporządkowywał sprawie wyzwolenia narodowego, gdyż łamiąc solidaryzm społeczny zaprzepaszczono starania o uzyskanie niepodległości Polski; stąd konsekwentnie zajmował jednoczące stanowisko między konserwatyzmem obozu A. Czartoryskiego i radykalizmem społecznym Tow. Demokratycznego. Będąc w 1847 jednym z założycieli Międzynarodowego Tow. Demokratycznego (m.in. razem z K. Marksem), dystansował się od poglądów komunistycznych, a jedynie dostrzegał nieuchronność rewolucji europejskiej, która miała przynieść Polsce niepodległość. Uznawał wspólnotę interesów demokracji pol. oraz proletariatu zach. Europy, jednak nie angażując się w ruchy rewolucyjne 1848. Po ich upadku odsunął się od czynnej polityki, choć sympatyzował z pol. i europejskimi ruchami wyzwolenческими. Dbając o osobistą niezależność demonstracyjnie powstrzymywał się od wchodzenia „w cudzoziemską służbę”,

utrzymując się z nieregularnych dochodów z wydawnictw naukowych; przez rok (1834) pełnił obowiązki prof. historii i geografii starożytnej na Wolnym Uniwersytecie w Brukseli, jednocześnie współpracował z radykalnymi gazetami brukselskimi (m.in. „Le Radical”, „La voix du peuple”, „Le Liberal”, „Journal de la propagande démocratique et des intérêts polonais”). Po śmierci uczczono L. w kraju licznymi nabożeństwami religijno-narodowymi (katolickimi, protestanckimi, żydowskimi) w duchu zapowiadającym powstanie styczniowe. W 1929 prochy L. złożono na wileńskiej Rossie. Na Uniwersytet Wileński przeniesiono (zgodnie z ostatnią wolą L.) z paryskiej Szkoły Polskiej na Batignolles jego bogaty księgozbiór.

Najważniejsze dzieła L.: *Historyka tudzież O łatwym i pożytecznym nauczaniu historii* (Wl 1815); *Badania starożytności we względzie geografii* (Wl 1818); *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego ery chrześcijańskiej* (Wl 1818); *Dzieje starożytne Indii [...]* (Wwa 1820); *Bibliograficznych ksiąg dwoje* (I–II, Wl 1823–1826); *O romantyczności* (Biblioteka Polska 4 (1825), 185–200); *O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających* (Dziennik Warszawski 3 (1826), 3–40, 4 (1826), 113–154, 253–299); *Historyczna parallela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku* (Wwa 1831); *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego* (Wwa 1831, P 1839⁴); *Numismatique du Moyen-Âge, considérée sous la rapport du type* (I–III, P 1835); *Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane* (Bru 1836); *Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831* (P 1840); *Dzieje Polski, które stryj synowcom swoim opowiedział* (Wr 1843); *Considérations sur l'état politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple* (P 1844); *Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje, albo rzeczy polskie [...]* (Pz 1844); *Polska wieków średnich* (I–IV, Pz 1846–1851); *Géographie du Moyen-Âge* (I–V, Bru 1850–1857); *Wykład dziejów powszechnych* (I–IV, Wr 1850); *Polska. Dzieje i rzeczy jej* (I–XX, Pz 1855–1864); *Trzy konstytucje polskie roku 1791, 1807, 1815 [...]* (P 1861). Dzieła L. wydano pt.: *Wybór pism historycznych* (Wr 1950); *Wybór pism politycznych* (Wwa 1954); *Dzieła* (I–X, Wwa 1957–1972), zaś listy pt.: *Listy Joachima L. Listy do rodzeństwa pisane* (I–II, Pz 1878–1879); *Listy emigracyjne Joachima*

L. (I–VI, Kr 1948–1956); *Nieznane listy Joachima L. z lat 1831–1846* (Ka 1961).

DZIEDZINY ZAINTERESOWAŃ. Zainteresowania naukowe L. obejmują badania w zakresie niemal wszystkich działów historii systematycznej i jej metodologii. W obrębie historii powszechnej (*Wykład dziejów powszechnych*) podjął charakterystyczną dla rodzącego się neohumanizmu problematykę historii starożytnej (*Dzieje starożytne*) oraz zagadnienia kultury Wschodu (*Dzieje starożytne Indii [...]*), a także nowatorsko ujęte badania komparatystyczne (*Historyczna parallela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku*), które traktował jako warunek niezbędny do uprawiania historii Polski postrzeganej na tle ogólnoeuropejskiej. Dzieje Polski przedstawiał w postaci ujęć historiozoficznych (*Considérations sur l'état politique [...]*). Zainicjował serię wydawniczą dokumentującą dzieje Polski, poczynawszy od badań nad bliskim romantyzmowi średniowieczem (*Polska wieków średnich [...]*), do problematyki niemal mu współczesnej (*Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego; Trzy konstytucje polskie roku 1791, 1807, 1815 [...]; Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831*) oraz wyraźnie popularyzatorskim (*Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane; Dzieje Polski, które stryj synowcom swoim opowiedział*). Podejmując pionierską problematykę metodologiczną opracował dzieło pt. *Historyka tudzież O łatwym i pożytecznym nauczaniu historii oraz O historii jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających*. Wiązały się z tym badania z zakresu historii historiografii (m.in. *Rozbiory dzieł [...]*) oraz szeroko pojętych nauk pomocniczych historii, jak np. numizmatyki, operując nowatorsko kategorią typu (zbiór cech monet charakterystycznych dla danego okresu i terytorium), wydając pomnikowe *Numismatique du Moyen-Âge [...]*, czy geografii historycznej, szczegółowej historii kartografii i kartografii historycznej (*Badania starożytności we względzie geografii*), aż po monumentalną (uchodzącą dziś za dzieło klasyczne z tego zakresu *Géographie du Moyen-Âge*), własnoręcznie przygotowując ryciny monet i map. L. publikował także (cenione współcześnie) prace z zakresu księgoznawstwa, bibliotekarstwa i bibliografii (*Bibliograficznych ksiąg dwoje*), podejmując problematykę kodykologii, traktującej rps czy książkę jako „pomnik historyczny”, oraz uwzględniając aspekt jej formy, treści i oddziaływania.

Publikował liczne recenzje, polemiki i artykuły w czasopismach niem., franc. i ros., czym zdobył popularność także za granicą, stąd obdarzono go członkostwem wielu towarzystw naukowych. L. wypowiadał się także w kwestiach krytyki literackiej, opowiadając się za romantyzmem, choć polemizował z M. Mochnackim, eksponującym genezę mentalności pol. w mitycznych korzeniach słowiańskich i skandynawskich, a dzielił z nim przekonanie o narodowych źródłach literatury (*O romantyczności*). W zakresie językoznawstwa chętnie operował neologizmami, z których utrwały się tylko nieliczne (np. „krajobraz”); popularyzował stosowanie litery „j” zamiast „y”.

BADANIA HISTORYCZNE I METAHISTORYCZNE. Na gruncie refleksji metahistorycznej stworzył załączki nowoczesnej historii integralnej, łącząc podejście empiryczne (krytycyzm i obiektywizm) z interpretacją quasi-filozoficzną (tzw. etiologika). Poszerzając tradycyjny przedmiot historii (idąc m.in. za Wolterem) o kulturę duchową i materialną wyróżnił 3 rodzaje źródeł historycznych: 1) tradycje, czyli podania; 2) „monumenta niepisane, czyli pomniki nieme”; 3) „monumenta pisane” (rpsy, książki, napisy na pomnikach). Usamodzielnienie poszczególnych działów historii opierał na wskazaniu specyfiki działających podmiotów (pojedyncze osoby, rodziny, a zwł. naród) oraz aspektów ich działania (historia pracy, polityki, nauki, religii). Doceniał rolę tzw. wiedzy pozaźródłowej (poznanie źródła jest zależne od wyobrażeń i świadomości badacza), która obejmuje wiedzę o naturze społeczeństwa i człowieka, a także osiągnięcia w zakresie nauk pomocniczych. Rolę postępowania filozoficznego czy kombinacyjnego upatrywał w wyszukiwaniu złożonych związków przyczynowych (wbrew monokauzalizmowi). W historyce postulował więc nie tylko problematykę heurystyczno-metodologiczną (wykorzystując osiągnięcia niem. historyków, zwł. Ch. F. Rühsa), ale także teorię poznania historycznego i filozofii historii (W. K. Ferguson, J. J. Rousseau, J. G. Herder, I. Kant, J. G. Fichte); było to istotne w dobie rodzącego się historyzmu operującego metodą genetyczną, a więc w zakresie genealogii, chronologii i geografii (odpowiednio do przestrzeni i czasu jako apriorycznych form poznania zmysłowego charakterystycznych dla I. Kanta, którego bronił, polemizując z J. Śniadeckim). Nowatorsko akcentował rolę czasu jako elementu konstytuującego badanie historyczne (podejście diachroniczne). Doceniając znaczenie troski o formy i cele narracji

historycznej, włączał historię (zgodnie z ujęciami ówczesnej „nowej historii” związanej z ruchami liberalno-demokratycznymi) w krąg problematyki ideologicznej – zwł. w walkę o niepodległość ojczyzny czy przebudowę stosunków społeczno-politycznych na zasadach demokratyczno-republikańskich.

Wskazując na rolę człowieka „historycznego” jako podmiotu dziejów przeciwstawił się finalizmowi – odwołującemu się do interpretacji providentystycznej lub linearnego postępu. Uważał, że proces doskonalenia ludzkości dokonuje się przez zindywidualizowane koleje dziejów i poszczególnych narodów. W miejsce idealizowania „bohaterów” podkreślał rolę sił społecznych ujmowanych w aspekcie uwarunkowań zmieniających się ustrojów (jak Monteskiusz). Uwidocznilo się to zwł. w zakresie badań nad historią Polski, gdzie pioniersko na gruncie pol. wprowadził podział dziejów na okresy wg kryteriów związanych z życiem społeczno-politycznym. Traktując demokrację jako zjawisko rodzime, gdy wszelkie formy autokratyzmu i despotyzmu były efektem tylko relatywnie trwałych naleciałości, postulował zgodę ponad podziałami stanowymi i powszechne braterstwo ponad różnicowania stanowe. Opowiadał się za ideałem agrarnej demokracji w formie wspólnego władania ziemią; zmiany te miały być osiągnięte przez polubowną, choć wymuszoną przez masy reformę, nie zaś rewolucję. W wymiarze europejskim ten model społeczno-gospodarczy miał stać się dźwignią wyzwolenia ludów z ucisku społecznego i politycznego oraz utworzenia nowych stosunków między narodami na zasadzie federacji.

L. włączył się w dyskusję dotyczącą źródeł kultury słowiańskiej, opowiadając się (wbrew próbom tradycyjnego wiązania jej z mityczną kulturą Sarmatów czy nowszym tendencjom wskazującym na jej korzenie germańsko-skandynawskie) za jej rodzimym charakterem oraz podkreślając pierwotną więź Polski z narodami słowiańskimi wbrew oświeceniowemu okcydentalizmowi.

L., podobnie jak G. E. Lessing, traktował różne formy religii jako istotny element kultury o charakterze wychowawczo-moralnym, postulując jednak oddzielenie religii jako przedmiotu wiary od działalności naukowej. Wbrew tradycyjnej historiografii traktował dzieje jako efekt działalności ludzkiej wytłumaczalny na gruncie naturalnym, rozpoczynając analizę dziejów od

momentu dostępnego w źródłach historycznych. Kwestionował prawomocność odwoływania się w narracji historycznej do cudów, które wyjaśniał naturalistycznie; negował przekonanie o szczególnym wybraniu przez Boga któregoś z narodów. Uznawał wspólne źródło religii w pierwotnym objawieniu Bożym, które różnicowało się wskutek rozszczeń rozumu oraz splotu uwarunkowań społecznych; wiązała się z tym racjonalistyczno-naturalistyczna interpretacja Biblii i genezy chrześcijaństwa jako jednej z sekt judaistycznych. Wskazywał na wpływ, jaki na chrześcijaństwo wywarły religie Wschodu, które traktował na równi z judaizmem i chrześcijaństwem, podobnie jak wyznania starosłowiańskie. Genezy chrześcijaństwa upatrywał w ówczesnym fermentie ideowym charakterystycznym dla judaizmu. Uniwersalistyczny wymiar chrześcijaństwa miał być dopiero dziełem Pawła Apostoła. Wzorując się na historiografii E. Gibbona, obwiniał chrześcijaństwo za upadek cesarstwa rzymskiego (minimalizując równocześnie zakres prześladowań chrześcijan), zaś śladem historiografii oświeceniowej stronniczo akcentował kulturotwórcze znaczenie reformacji. Niechętnie traktował wiązanie religii z polityką, stąd sprzeciwiał się tezie o nierozzerwalnym związku polskości z katolicyzmem. Negatywnie postrzegał związki Kościoła pol. ze Stolicą Apostolską, wypominał duchowieństwu pol. brak zaangażowania w sprawę wyzwolenia narodowo-społecznego, doceniał jednak rolę religii, wiążąc aktywność narodową z uroczystościami o charakterze religijnym; niechętny religijności ludowej, z jej kultem świętych i cudowności, przy zaniedbaniu moralnego wymiaru religii; cenił braterstwo praktykowane przez pierwsze gminy chrześcijańskie. W zakresie religijności prywatnej łączył antyklerykalizm i w pewnej mierze indyferentyzm religijny z podtrzymywaniem praktyk religijności tradycyjno-obrzędowej (np. obchodzenie świąt kościelnych, udział w chrztach, ślubach i pogrzebach czy w nabożeństwach narodowo-religijnych), jak i osobistej (np. przekonanie o funkcjonowaniu opatrności Bożej w losach narodu pol.), zwł. u schyłku życia, gdy miał się (m.in. wg opinii redemptorysty V. A. Dechamps, odwiedzającego wówczas L.) zbliżyć do instytucjonalnego Kościoła i praktyk religijnych.

Z piśmiennictwa L. najbardziej oddziaływała refleksja historiozoficzna dotycząca dziejów Polski, zarówno w zakresie pol. filozofii narodowej, jak i związanej z nią publicystyki okresu „międzypowstaniowego”. Współcześnie

цени się zwł. (od M. Handelsmana) wartość jego postulatów metodologicznych i ich urzeczywistnienie w praktyce badawczej (łączenie analizy z syntezą).

A. Śliwiński, *Joachim L. Zarys biograficzny. Lata 1786–1831*, Wwa 1918, 1932²; I. Chrzanowski, *Joachim L. Człowiek i pisarz*, Wwa 1946; H. Hleb-Koszańska, M. Kotwiczówna, *Bibliografia utworów Joachima L.*, Wr 1952; N. Assorodobraj, *Kształtowanie się założeń teoretycznych historiografii Joachima L.*, w: *Z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej*, Wwa 1957, III 112–194; M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima L.*, Wwa 1958; *Z badań nad pracami historycznymi Joachima L.*, Pz 1962; F. Bronowski, *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii. Geneza i formowanie się syntezy republikańskiej J. L.*, Łódź 1969; B. Cygler, *Działalność polityczno-społeczna Joachima L. na emigracji w latach 1831–1861*, Gd 1969; A. Kowalska, *Mochnecki i L. Współtwórcy życia umysłowego Warszawy i kraju, 1825–1830*, Wwa 1971; S. Kieniewicz, PSB XVII 21–25; T. Słowikowski, *Joachim L. Krytyk i autor podręczników historii*, Wwa 1974; Z. Rzepa, *Kartografia historyczna Joachima L.*, *Ze Skarbcza Kultury* 34 (1980), 41–96; H. Więckowska, *Joachim L. Uczony, polityk, człowiek*, Wwa 1980; J. S. Skurnowicz, *Romantic Nationalism and Liberalism. Joachim L. and the Polish National Idea*, NY 1981; A. F. Grabski, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lb 1983, 134–220; *L. w dwusetną rocznicę urodzin. Katalog wystawy Zamku Królewskiego w Warszawie, lipiec-październik 1986*, Wwa 1986; A. F. Grabski, *Joachim L. i demokracja niemiecka*, Łódź 1987; *Joachim L. à Bruxelles de 1833 à 1861*, Bru 1987; *Joachim L. Człowiek i dzieło. W 200-lecie urodzin*, Zielona Góra 1988; S. Kieniewicz, *Joachim L.*, Wwa 1990; B. Cygler, *...Z wolnością mego sumienia. Poglądy Joachima L. na religię i rolę Kościoła łacińskiego w dziejach*, Gd 1992; *Joachim L. Księgoznawca, bibliotekarz, bibliograf*, Wwa 1993; B. Karkowski, *Dzieje bibliotek Joachima L. Studium bibliologiczne*, Łódź 1995; V. Julkowska, *Retoryka w narracji historycznej Joachima L.*, Pz 1998.

Stanisław Janeczek